

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 21 Volume: 5 Issue: 21

Bahar 2012 Spring 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

İRAN'DA TERCÜME FAALİYETLERİ VE TERCÜME EDİLEN İLK KİTAPLAR (1830-1904)

"TRANSLATION ACTIVITIES AND FIRST TRANSLATED BOOKS IN IRAN (1830-1904)"

Yılmaz KARADENİZ*

Özet

İran'da tercüme faaliyetlerinin başlamasını İslâm öncesi döneme kadar geriye götürmek mümkündür. Müslüman Arapların bölgeyi fethiyle birlikte Arapça kaynakların tercüme edildiği görülmektedir. Kaçar Hanedanı döneminde yapılan tercümelerde o dönemde görev yapan batılı uzman ve görevlilerin etkisi olmuş, tiyatro ve piyeslere ağırlık verilerek insanların hoşça vakit geçirmeleri ve eğlenmeleri istenmiştir. Tiyatro oyunlarının seçiminde ferdi ve toplumsal özgürlüklere ağırlık verilerek halkın mevcut idareye karşı çıkması hedeflenmiştir. Fransa ve İngiltere'den peşin para ile satın alınan eserlerin bir kısmı gönderilmediği gibi, gönderilenlerin büyük bir kısmı da depolarda çürümeye yüz tutmuş olanlardan seçilmiştir. İran'da çalışan yabancı uzmanların okuttukları ders kitaplarını kendi ülkelerinin menfaatleri doğrultusunda seçmeleri, bu alandaki kontrolün elden çıkmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İran, Nasıruddin Şah, Islahat, Tercüme, Darülfünun, Tiyatro.

Abstract

It is possible to see translation activities even in pre-Islamic Iran. It has seen that translation activities started with the conquest of region by Arabs translation act. Translation activities during kaçar reign affected by western specialist and officers who especially paid attention on theaters and plays to entertain people. It is aimed to provoke the people against the present power by choosing plays based on personal and social freedom topics. Some of the Arts chosen, bought from France and England either didn't come to or just left decompose at stores. Because foreign specialists or officers chose books praising their own countries affairs to be studied at darulfünun caused loss of control at the school.

Key Words: Iran, Nasiruddin Shah, Reform, Translation, Darulfunun, Theater.

---

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Giriş

İran’da tercüme faaliyetleri İslâm öncesi dönemden itibaren başlamıştır. Sasani döneminde komşu ülkelerden Türk ve Bizans kaynakları tercüme edilmeye başlanmıştır.¹ Firdevsi’nin ilham aldığı ve Sasani döneminde Türk, Moğol, Guz ve Tatar akınlarının sona erdiği sırada yazılan “*Hutaynamek (Hudayname, Hutayname)*” isimli hikâyeler Fars diline çevrilmiştir.² Müslüman Arapların İran’ı fethetmelerinden sonra ise Arapça birçok eser Farsçaya tercüme edilmiştir. Fakat Moğolların bölgeye gelmesiyle kütüphaneler talan edilmiş, çok sayıda tercüme eser, el yazmalarıyla birlikte aynı akıbete uğramıştır.³ Selçuklular zamanında ilim dilinin Arapça olması, bu dilden Farsçaya yapılan tercüme sayısını arttırmıştır. Bu dönemde Hehamenşi (Ahameni) ve Sasani dönemine ait birçok eser Arapçaya çevrilmiştir.⁴

Safevi, Afgan, Afşar ve Zend döneminde önemsenmeyen tercüme faaliyetleri, Kaçar döneminin son yarısından itibaren hızlanmış, İran’da çeviri Rönesans’ının meydana gelmesiyle siyasi, sosyal ve kültürel birçok gelişmeler olmuştur. Avrupa’nın bilim ve sanattaki kabul görmüş düşünceleri çeviri sayesinde İranlılar arasında yayıldığı gibi batı edebiyatı eserlerinin tercümesi, yeni edebi akımların doğuşuna yol açmıştır.⁵ Böylece İran’da hükümet düzenini yeniden kurmanın şiddetli isteği, çeviri sayesindeki doyumsuz bir iştahla, Avrupa’nın sosyal ve kültürel kalıpları hayat bulmuştur. Tercüme faaliyetinin gelişmesi, bir taraftan baskı sanatının canlanmasına sebep olmuş, diğer taraftan batının yenilikçi fikirlerinin benimsenmesi bu dönemde ciddi siyasi telaşlara sebep olmuştur.

Feth Ali Şah dönemindeki İran-Rus Savaşları’nda alınan yenilgilerin faturası ordunun yetersizliğine çıkarılınca, şahın oğlu ve aynı zamanda Azerbaycan Eyaleti idarecisi şehzade Abbas Mirza tarafından orduda reform ihtiyacı gündeme getirilmiştir. Bundan sonra askeri gelişmelerle ilgili batıdan getirilen kitaplar ve yönetmelikler Farsçaya tercüme edilmiştir. Askeri alanda yapılan çeviriler, İranlıların batılı fikirlerle tanışmasında bir araç olmuştur. Ayrıca bu dönemde Darülfünun’da görev alan Fransız, İngiliz ve Avusturyalıların kendi dillerini kabul ettirme gayretleri, Fransızca ve İngilizcenin rağbet görmeleri ile neticelenmiş, bundan sonra bu dilleri bilme ile kültürlü olma eşdeğerde tutulmaya başlanmıştır. Saraylı ve zengin tabakanın bunu medeniliğin esası ve kültürlülüğün temeli sayması, batılı görevlilerin fazla çaba sarf etmeden dillerini kabul ettirmelerini sağlamıştır. Zengin İran edebiyat eserleri yerine batıdan tercüme edilen piyesler ve tiyatro oyunları okunmaya başlanmıştır. Feth Ali Şah ile birlikte batıdan gelen siyasi temsilcilerin sayısının artması bu süreci hızlandırmıştır.

Bu çalışmadaki amacımız, Kaçar idaresi döneminde İran’da yapılan ıslahat teşebbüsleri ve yabancı uzmanların istihdam edilmesinden sonra yapılan tercüme faaliyetlerini ortaya koymaktır. Yenileşme hareketi olarak görülen bu faaliyetin nasıl ve kimler tarafından başlatıldığını, ilk tercüme çalışmalarının hangi alanlarda yapıldığını tespit etmektir. Çalışmamız sırasında şehzade Muhammed Hasan Han’ın eserlerinden, İran Milli Kütüphanesi ve İran Meclis kütüphanelerindeki el yazmalarından istifade ettik.

Kaçar Hanedanı Döneminde İran’da Tercüme Faaliyetlerinin Başlaması

Feth Ali Şah’ın resmi veliahdı Azerbaycan Eyaleti valisi şehzade Abbas Mirza ve veziri Mirza Ebul Kasım Ferahani, III. Selim dönemindeki Osmanlı ıslahatlarında olduğu gibi ordunun

¹ Muhammed Mehdi Mollayeri, *Tarih ve Ferheng-i İran der Devran-ı İntikal ez Asr-ı Sasani be Asr-ı İslâmi VI*, Tehran 1379, s. 122

² Abdülhüseyn Zerinkob, *Gozeşteha-yı Edebiyat-ı İran*, Tehran 1375, s. 97; Sadık Rızazade Şefak, *Tarih-i Edebiyat-ı İran*, Tehran 1352, s. 180

³ M. M. Mollayeri, *a. g. e.*, s. 125-126. Ayrıca bkz. Ebu Abbas Şehabeddin Ahmed bin Muhammed Dimaşki, *Acaibü'l-makdur fi Nevaib-i Timur* (tash. Sehil Zokar), Dimaşk 2008

⁴ M. M. Mollayeri, *a. g. e.*, s. 127-128

⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-u Türki* (tash. Ahmed Cevdet), İstanbul 1317, s. 395

ıslahı ve topçuluk ile işe başlamışlardır. Bunun için Fransızca birçok askeri kitap ve yönetmelikler tercüme edildikten sonra taklit yöntemine başvurmuşlardır.⁶ Ayrıca tercüme faaliyeti teşvik edilerek, Avrupa'nın teknoloji ve bilimine ulaşmak için hissedilen bir gereklilik olarak düşünülmüştür. Ancak tercüme edilen kitaplar arasında Hristyanlık propagandası ile ilgili olanlar da olmuş, devlet adamlarının bu türden faaliyetlere itirazları olmamıştır. Misyonerlik faaliyetini ileri götüren Henry Martin, Fetih Ali Şah zamanında İran'a gelerek Tevrat'ı Farsçaya çevirmiştir. Fetih Ali Şah, Martin için yazdığı takdirnamede, yapılan işin farkında olmadığı için halkın bu kitabı okumalarını istemiştir. Bundan sonra İran şehirlerinde Tevrat ücretsiz olarak dağıtılmaya başlanmış, Tebriz ve İsfahan'daki Hristyan okullarının sayısı artmıştır.⁷

İran'daki tercüme işlerini önceleri Fransız ve İngiliz müsteşarlar ile askeri heyetler, Ermeni tüccarlar, batılı misyonerler yapmışlardır. Bunları daha sonra batı ülkelerinden dönen öğrenciler takip etmiştir.⁸ Nasirüddin Şah, Avrupa'nın yüksek öğretim modelini taklit ederek yurtdışına giden öğrenciler ile istihdam ettiği batılı uzmanlardan oluşan bir ekip vasıtasıyla 1852'de Darülfünun Medresesi'ni kurmuştur. Avrupa'ya gönderilen İranlıların katkısıyla medresede okutulacak tercüme kitapların çoğaltılmasını sağlayan baskı tekniği geliştirilmiştir. Böylece İran matbaacılığının ilk adımları atılarak büyük bir hevesle işe başlanmış, misyonerliği havi kitaplara bakılmaksızın tercüme yapılmıştır. Tercüme edilen kitaplar matbaada çoğaltılarak ülkenin her tarafında dağıtılmıştır. Bundan sonra Fransızca ve İngilizceye rağbet artmış, hatta bu dilleri bilmek ile bilgili olmak eşdeğerde görülmüştür. Fırsatı ganimet bilen batılı askeri uzmanlar, eğitimciler ve misyonerler ofset baskıda çalıştırdıkları İranlı gençlere kendi dini, sosyal ve kültürel değerlerini aşılamışlardır. Böylece İran'ın eğitim modeli çeviri üzerine şekillenmeye başlamıştır.⁹ Avrupa'nın eski dönemlerine ait kitapların ve askeri sistemlerle ilgili eski eserlerin tercüme edilmesi, dünya siyasetinden haberdar olan Kaçar idarecilerine yarar sağlamamıştır. Bu eksiklik daha sonra tercüme edilen tarih ve coğrafya kitaplarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Kirmanşahi'nin "*Tühfetulâlem*," Mirza Salih Şirazi'nin "*Seyahatname*" ve Mirza Ebul Hasan Elçi'nin "*Seyahatname*" isimli eserleri, Avrupa'daki yönetim şekilleri, sosyal hayat ve teknik gelişmeleri hayranlıkla anlattıkları için önemli olmuştur.¹⁰

XIX. asırda bazı önemli çalışmalar da tercüme edilmiştir. Newton ve Kopernik'in eserleri bunların başında gelmiştir. General Drowille'nin top eğitimi ilgili olarak yazdığı kitap, "*Sevakii'l-nizam*" ismiyle Mirza Rıza tarafından 1838'de Farsçaya tercüme edilmiştir.¹¹ Aynı tarihte piyade askerlerinin düzeni ile ilgili yönetmelikler de Farsçaya çevrilmiştir. Nasirüddin Şah döneminde Avrupa'daki kitapları içeren bir fihrist hazırlandıktan sonra Fransa'dan tarih, iktisat, felsefe, coğrafya ve teknik kitapların getirilmesine teşebbüs edilmiştir. Fransa'dan sipariş edilen kırk yedi kitap arasında teknik ve coğrafi haritalar, tren ve demiryolu maketleri, gemilerde kullanılan buhar makinesi ile ilgili kitaplar yer almışlardır. Ayrıca otuz beş ciltlik Fransızca ansiklopedi, Pascal, Descartes ve Sismund'un bütün eserleri sipariş edilmiştir. Ancak sipariş edilen ve parası ödenen kitapların büyük bir kısmı İran'a gönderilmemiş, kitapların çok az bir kısmı gönderilmiştir.¹²

Nasirüddin Şah, batıdan getirilen kitapların çevirisi için "*Tercüme Odası*"nı tesis etmiştir. Ayrıca Darülfünun'da yapılan tercüme ile batılı eserlerin Farsçaya çevrilmesi sistemli bir şekilde yapılmaya başlanmıştır.¹³ Sadrazam Emir-i Kebir'in gayretleriyle İranlı Müslüman uzmanlar, İranlı

⁶ Huma Natik, *İran der Rahyabi-i Ferhengi (1834-1848)*, London 1988, s. 137; Abrahamiyan, *İran Beyn-i dö İnkılap: Der Amedi ber Camiaşinasi-i İran* (terc. Ahmet G. Muhammedi, Muhammed İbrahim Fetahi Veli), Tehran 1377, s. 68

⁷ Huma Natik, *Freng ve Freng-i Maabi ve Risale-i İntikadi-i Şeyh ve Şuyuh* (tash. Mehrdad Mihreban), Tehran 1365, s. 51

⁸ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Temeddün-ü Cedid der İran II*, Tehran 1356, s. 9-10

⁹ Bkz. Ahmet Kerimi, "Tarihçe-i Tercüme der İran," *Keyvani, Fasilname-i Mutercim*, Şumare: 29, Tehran 1382

¹⁰ John Malcom, *Tarih-i İran I* (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran 1382, s. 191

¹¹ *The Encyclopedia of İslam*, New Edition, Leiden, 1960-2002, s. 102

¹² Gaspar Drowille, *Sefername-i Drowille* (terc. Cevad Muhibi), Tehran 2009, s. 176

¹³ H. Natik, a. g. e, s. 239-243

Hristyanlar ve batılı görevlilerden tercüman istihdam edilmiştir. Devletin dış ülkelerle münasebetlerinde bu kesimden faydalanılmıştır. Tercüme Odası'nda çalışanlardan Edward Bricis, Andrew Nemsevy, John David, Mirza Malkum Han, Mirza İbrahim, Ağa Neziri, Yahya Han, Mirza Muhsin, Mirza Ağa Tebrizi, Mirza Muhip Ali, Mirza Abdurresul, Mirza Zeki Mazenderani, Muhammed Kuli Han, Muhammed Rıza Han Kaşani ve Muhammed Hasan Han Kaçar gibi isimler öne çıkmışlardır. Ancak bunların tercüme konusunda mükemmel bir iş çıkardıkları görülmemiş, daha çok şahsi odalarda para ile tercüme yapmışlardır. Darülfünun'daki tercüme faaliyetleri, daha çok yabancı uzmanların ders anlatımı sırasındaki konuşmalarının çevirisi ve ders kitaplarının çevirisi şeklinde olmuştur. Darülfünun haricindeki başka okullarda da benzer uygulamalar olmuştur.¹⁴

Nasırüddin Şah ve sadrazamı Emir-i Kebir zamanında Avrupa'dan İran'a tonlarca kitap getirtilmiştir. 1848'de Fransa'dan İran'a 323 harita ve 293 kitap getirtilmiştir. Bunların büyük bir kısmı Tercüme Odası tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Tercüme Odası, 1871'de ayrı bir birim olarak tesis edildikten sonra özel bir binaya taşınmış ve Kaçar Hanedanı'ndan şehzade Muhammed Hasan Han başkanlığında faaliyetini sürdürmüştür. Darülfünun'daki derslerin Fransızca, İngilizce, Rusça ve Osmanlıca verilmesi kararlaştırıldıktan sonra Tercüme Odası'nın iş yükü artmıştır. İş yükünü azaltmak için öğrenci sayısı üç ayda altmış kişiye yükseltilmiştir.¹⁵ Tercüme Odası, zamanla genişleyerek İlim ve Ticaret Bakanlığı'nun bir birimi haline getirilmiştir. Nasırüddin Şah, 1883'te yayınladığı bir fermanla, bakanlıkların bünyesinde çalışan bütün tercümanların bağımsız hale getirilen bu birime bağlanmasını istemiştir.¹⁶ 1895'e kadar bu merkeze başkanlık yapan şehzade Muhammed Hasan Han, devletin Arapça, Türkçe, Urduca, Hintçe ve batı dilleri tercümanı olarak görev almıştır. Muhammed Hasan Han, tercümanları ve tercümesini yaptıkları kitaplarla birlikte şahın huzuruna götürmüş ve iltifata mazhar olmalarını sağlamıştır. Ancak övgülere mazhar olan tercümanlar, daha sonra rahat hareket ederek işlerini aksatmaya başlamışlardır. Maliye Nezareti, 1884'te Tercüme Odası'na ayda 100 tümen vermeyi kararlaştırmış, ancak şah bu miktarı çok görmüş ve bahşişlerin yeterli olduğunu bildirmiştir. Muhammed Hasan Han, şahın önerisine karşı çıktığını, şahsi parasından on yıl boyunca yıllık 1.000 tümen aylık dağıttığını, aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde Fransızca gazetelerin tercümesini yapanların yıllık 3.000 lira (90.000 tümen) aldıklarını kaydetmiştir.¹⁷

Muhammed Hasan Han, Nasırüddin Şah'ın dünyadaki gelişmelerden haberdar olmak istediği için yabancı gazetelerin tercüme edildiğini kaydetmiştir.¹⁸ Independet Gazetesi, Mirza Bakır tarafından, Osmanlıca gazeteler ise Muhammed Araf Han tarafından tercüme edilmiştir. Saint Petersburg Gazetesi Mirza Ali Han, Arap gazeteleri ise Mirza Muhammed Hüseyin Furuği tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu dönemde çevirisi yapılan altmış bir dergi bugün İran Milli Kütüphanesi'nde kayıt altına alınmıştır. Nasırüddin Şah ve Muhammed Hasan Han'ın ölümünden sonra çeviri ve matbaa işleri yavaşlamış, bunu fırsat bilen tercümanlar, Tahran'ın dışındaki değişik matbaalarda çalışmaya devam etmişlerdir. Bir kısım tercüman ve yazar ise 1898'de bir araya gelerek "Muzafferî" ismiyle tercüme merkezi ve kitap basım şirketini kurmuşlardır. Şirket, hisselerinin satış bildirisinde, memleket meselelerinin düzenlenmesinde kitabın önemine işaretle program ve hedeflerini halka duyurmuştur. Eski kitapların tashih edilmesi ve basımlarının tekrar yapılmasından sonra uygun fiyatla okuyucuya sunulmasını üstlenmiştir.

¹⁴ Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Tehran 1362, s. 379-380

¹⁵ Feridun Ademiyet, *Endişe Terakki ve Hükiyet-i Kanun-u Asr-ı Sıphasalar*, Tehran 1356, s. 456

¹⁶ Muhammed Hasan Han, *Ruzname-i Hatırat-ı İtimadüssaltana* (tash. İrec Afşar), Tehran 1350, s. 260-261

¹⁷ Muhammed Hasan Han, *a. g. e.*, s. 350-351

¹⁸ Muhammed Hasan Han, *El Muasır vel Asar, der Çehl Sal Tarih-i İran I* (tash. İrec Afşar), Tehran 1363, s. 15

Muhammed Hüseyin Furuği'nin oğlu Muhammed Ali Furuği ve Muhammed Kazvini, şirketin tercümanlığı ve yazarlığını yapmışlardır.¹⁹

Nasırüddin Şah döneminde dünyadaki siyasi gelişmelerden haberdar olmak gayesiyle tarih ve coğrafya tercümelerine ağırlık verildiğini söylemiştik.²⁰ Sadrazam Emir-i Kebir, bu alandaki tercüme sürekliliği teşvik etmiş, tarih alanında birçok eserin Farsçaya çevrilmesine öncülük etmiştir. Ayrıca modern tıp kitaplarının çevirisi yapılarak o dönemde İran'da sık görülen veba hastalığı hakkında bilgi toplanmaya çalışılmıştır. Ayrıca İran'da aşının kullanılması ve göz hastalıklarının tedavisi için lazım olan eserler tercüme edilmiştir. Göz hastalıkları alanında Muhammed Hüseyin Afşar'ın tercümelediği, Mirza Rıza'nın işbirliğiyle 1856'da basılmıştır. 1862'de cilt hastalıkları alanında "*Ziynetü'l-ebedan*" tercüme edilmiş, 1863'te Anatomî'de "*Sırrü'l-hikme*" ve 1864'te "*Şifaiyet*" isimli çalışmalar literatüre girmiştir. 1874'te batı tıp külliyesi, Fransız tıp dilinden Farsçaya çevrilerek yayımlanmıştır. Askerî eğitim ile ilgili önemli eserler, Newton'un buluşları, Kopernik'in çalışmalarının özeti Farsçaya çevrilmiştir. Yine Arapça "*Hülasatü'l-ahbar*" isimli eser, Mirza Cafer Han Müşirüddeve tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.²¹

Tercüme Edilen Tarih Kitapları

Muhammed Rıza Tebrizi, 1807'de Feth Ali Şah ve şehzade Abbas Mirza adına Osmanlıca'dan "*Havadisname*" isimli eseri Farsçaya tercüme etmiştir. Bu tercüme ile İran'ın gerileme sebepleri öğrenilmek istenmiştir. Şehzade Abbas Mirza, Rusya, Fransa ve Avusturya idarecilerini konu alan bu eserde batı ilerlemesini öğrenmeye çalışmıştır.²² Ancak eserdeki tercüme yetersizliği şehzade Abbas Mirza'yı bir hayli üzmüş, Napolyon'un Rusya'ya karşı savaşları ve Avusturya seferleri ile ilgili tercüme edilen bilgilerin sarıh olmadığını, birbiriyle örtüşmediğini fark etmiştir.²³

Abbas Mirza, 1813'te James Camel'in Makedonyalı İskender ile ilgili yazdığı tarih kitabının 1847'de Muhammed Ali bin Furuği tarafından "*Tarih-i İskender-i Kebir*" ismiyle Farsçaya çevrilmesini sağlamıştır. Eser, Murtaza Necmabadi tarafından taş baskı olarak yayımlanmıştır. Kitabın mütercimi Furuği, kitabın Arapça, İngilizce ve Fransızca tercümelerini gözden geçirmiş, Makedonya medeniyeti ile ilgili tarihleri okumuş ve tercüme yaparken bütün bilgileri bir araya getirmiştir.²⁴ Kitabın içindeki bilgileri rahat bulabilmek için içindekiler kısmını hazırladıktan sonra kitabı yedi bölüm halinde düzenlemiştir. Kitapta geçen şiihlerin ve Makedonyalı İskender'in İran edebiyatındaki izlerini büyük bir titizlikle incelemiştir. James Camel'in bu eserinin Rıza Kuli Serabi tercümesi bugün İran Milli Kütüphane'sinde bulunmaktadır. Kitabın birinci bölümünde Büyük İskender'in gençliği, ikinci bölümünde tahta oturması, üçüncü bölümde Keyanilerin tarih sahnesinden çekilişi, dördüncü bölümde İskender'in Asya fetihleri ve buradaki saltanatı, beşinci bölümde ise İskender'in yaptığı idari, içtimai, iktisadi ve kültürel işler anlatılmıştır. Furuği, kitabın sonunda kendi düşüncelerini de anlatmıştır.²⁵

Voltair'in 1759'da yazdığı "*Candide*" isimli eserin İngilizce bir kopyası Abbas Mirza tarafından İran'a getirildikten sonra mühendis Mirza Rıza Kuli Han tarafından "*Tarih-i Petro-yu Kebir*" ismiyle Farsçaya çevrilmiştir. Farsça tercümesi taş baskı olarak neşredilmiştir. İran Milli Kütüphanesi'ndeki nüshanın mütercimi Mirza Rıza Kuli Han olarak geçmişse de Ebul Hasan Kaşani ve Hüseyin Ali Levasani'nin isimleri de yazılmıştır. Eserde, Rus çarı Deli Petro'nun hayatı ve dönemindeki olaylar anlatıldıktan sonra XII. Şarl ile karşılaştırılmış ve Petro, Rus halkına

¹⁹ İrec Afşar, *Nuhostin Şirket-i Milli-i Tab-ı Kitab* (tash. Hasan Ali Asgar), Tehran 1378, s. 57-59

²⁰ Yahya Devletabadi, *Hayat-ı Yahya I*, Tehran 1387, s. 201

²¹ John Malcom, *a. g. e.*, s. 275

²² Muhammed Rıza Tebrizi, *Havadisname*, Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran 1807, Müracaat No: 2284/f

²³ M. Rıza Tebrizi, *a. g. e.*, s. 2

²⁴ Abdullah Anvar, *Mili Kütüphane, El Yazmaları Katalogu*, Tehran, No: 1343-1358, 4C

²⁵ James Camel, *Tarih İskender-i Kebir* (terc. Muhammed Ali Furuği-tash. Murtaza Necmabadi), Mili Kütüphane, Müracaat No: 6-18196, Tehran 1898

gönderilen bir melek olarak gösterilmiştir. Kitap, iki cilt halinde yazılarak birinci cildin tamamı Deli Petro'ya, ikinci cildi ise XII. Şarl dönemi sosyal ve felsefe konularına ayrılmıştır. Kaçar döneminde Farsçaya tercüme edilen bu eser, İranlılara ilk kez bilimsel tarihçiliğin örneklerini göstermiştir.²⁶ Daha sonra iki cildi birleştirilerek tekrar basılmıştır.²⁷ İran'ı gezen Pullak, bu eserin Muhammed Şah döneminde tercüme edildiğinden bahsetmiştir.²⁸ Adı geçen tercüme ile birlikte 1846'da Büyük İskender ile ilgili bir Fransızca tarih kitabı daha Musa Cebrail tarafından tercüme edildikten sonra Cemşid Keyanfer tarafından basılmıştır.²⁹ Bugün İran Milli Kütüphanesi'nde bulunan Deli Petro ve Musa Cebrail çevirisi, İran ve Hindistan'da basılmıştır.³⁰ Roma Devleti'nin gerilemesi ve yıkılması ile ilgili olarak Gibbon'un yazdığı iki ciltlik eser, 1831'de Mirza Rıza tarafından tercüme edilmişse de basımı gerçekleşmemiştir.³¹

1845'de Tebriz'de Abbas Mirza'nın oğlu şehzade Behmen Mirza tarafından İngilizceden Farsçaya çevrilen "*Tarih-i Çin*," tercümenin yapıldığı günden beri basılmamıştır.³² İngiltere'nin 1815'te Çin ile bir ticaret anlaşması imzalamak için bu ülkeye gönderdiği heyetin içerisinde bulunan Wills, tuttuğu notları döndükten sonra bir araya getirerek tarih kitabı şeklinde neşretmiştir. Mirza Sadık tarafından bir çevirisi yapılarak 1845'de Muhammed Şah'a sunulmuştur. Eserde, Çin toplumunun önemli olayları, gelenekleri, kültürü ve coğrafyası anlatılmıştır. Mirza Şefi tarafından "*Tarih-i Mufasssal-ı Fransa*" ismiyle Farsçaya tercüme edilen başka bir tarih kitabı ise sadrazam Emir-i Kebir'in isteğiyle Nasirüddin Şah'a sunulmuştur.³³ Ayrıca üç ciltlik Fransa Devrim Tarihi, Yusuf Murtaza Tebrizi tarafından 1912'de "*Tarih-i İnkılab-ı Buzurg-u Fransa*" ismiyle tercüme edilmiştir.³⁴ Kaçar döneminin önemli tarih çevirilerinden biri sayılan "*Frederik Guillaume Tarihi*," Muhammed Tahir tarafından tercüme edildikten sonra 1899'da Tahran'da neşredilmiştir. Walter Scot'un I. Napolyon dönemini kapsayan tarih kitabı ise 1874'te Mirza Rıza Tebrizi tarafından Fransızcadan Farsçaya çevrilmiştir.³⁵ Kitabın Farsçaya çevrilmesinde İlim Bakanı İtimadüssaltana'nın büyük gayretleri olmuştur. Mirza Rıza tercümesi ve Richard tashihi taş baskı olarak bugün İran Milli Kütüphanesi'nde kayıt altına alınmıştır.³⁶

Osmanlı-Rus Savaşlarının başladığı 1877'den 1878'e kadar geçen süredeki savaş telgrafları ve İstanbul'da çıkan gazetelerdeki haberlerin bir araya getirildiği tarih kitabı, 1879'da Osmanlıcadan Farsçaya çevrilerek neşredilmiştir. Ayrıca Rus ihtilalını anlatan ve yazarı bilinmeyen "*Tarih-i Şureş-i Russiya*" isimli eser, Hüseyin Kirmani tarafından 1909'da Arapçadan Farsçaya çevrilmiştir. Kitabın başına "*benim babam Petersburg'un önemli devlet erkânından ve tüccarlarından*" kaydı düşülmüştür. Bu kitabın İran meşrutiyet hareketinde önemli bir tesiri olmuştur.³⁷ Alexandre Dumas'ın IV. Henry ile ilgili yazdığı eser ise Mirza Muhammed Emin tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.³⁸

²⁶ Mücteba Minevi, *Ba Kervan-ı Marifet*, Tehran 1369, s. 3

²⁷ Hüseyin Mirza Gülpayegani, *Tarih-i Çap ve Çaphane*, Tehran 1378, s. 445

²⁸ Yakup Pullak, *Sefername-i Pullak* (terc. Keykavus Cihandari), Tehran 1368, s. 192

²⁹ Cemşid Keyanfer, *Gozerğah-ı İntikal Ferheng-i Garb der Kitabi-i Suruş*, Tehran 1375, s. 70

³⁰ Voltair, *Tarih-i Petro-yu Kebir* (terc. Musa Cebraili- tash. Muhammed Ali Katib-Muhammed Hüseyin Ali Levesani), Daru't-tab-ı Abdul Muhammed, Müracaat No: 11337/1, Tehran 1841-1896

³¹ Muhammed Rıza Feşahi, *Nühzet-i Tercume der Ahd-ı Kacar*, Sal: 9, Şumare: 99 ve 100, s. 21

³² Elies, *Ahval-ı Çin* (terc. Edward Bercis-Mirza Sadık), Tebriz 1847, Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No: 10895-5

³³ Ferid Kasimi, *Sergožeşt-i Matbuat der Ruzigar-ı Muhammed Şah ve Nasirüddin Şah I*, Tehran 1380

³⁴ M. R. Feşahi, a. g. e, s. 25

³⁵ H. Natık, a. g. e, s. 107

³⁶ Dülaskaj, *Tarih-i Muhtasar-ı Napolyon-u Evvel İmparator-u Franseviyan* (terc. Rişar Han Fransevi), Milli Kütüphane, Tehran 1869, Müraccat No: 11692-6

³⁷ *Tarih Şureş-i Rusiya* (terc. Abdulhüseyin Kirmani), Tehran 1908, Müracaat No:18708-6

³⁸ Alexandre Dumas, *Hanri-i Çarom* (terc. Mirza Muhammed Emin- tash. Murtaza Hüseyin Bagani), Tehran 1907, Müracaat No: 15679-6

Muhammed Zihni Efendi'nin Osmanlıca "*Meşahirü'n-Nisa*" isimli eseri Muhammed Hasan Han tarafından Farsçaya "*Hayrat-ı Hasan*" ismiyle çevrilmiştir.³⁹ Eserde, F harfinden Y harfine kadar üç cilt halinde, Türk, Arap ve İranlı kadınlardan fazilet sahibi, olgun ve ünlü olanların hayatları anlatılmıştır.⁴⁰ Ancak bu eser, kitaptan çok dergi özelliği taşımıştır. Kadınlardan nakiller, yazdıkları şiirler ve yaptırdıkları hayrat nevinden binalar anlatılmıştır. 1886-1888'de Tahran'da taşbaskısı yapılan kitabın sonunda Kaçar Hanedanı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Kâtip Çelebi'nin "*Takvimü't-tarih*" isimli tarih ve coğrafya eseri de iki cilt halinde Farsçaya çevrilmiştir.⁴¹ 1865'te İran'a elçi olarak gidip bir yıl sonra vefat eden Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın oğlu Hayrullah Efendi'nin "*Tarih-i Osmanî*"⁴² isimli eseri 1885'te Muhammed Hüseyin Hoyi tarafından tercüme edilmiştir.⁴³ Henry Maine'nin "*Osmanlı Devleti Tarihi*," Zeki Han Mazenderani tarafından Farsçaya çevrilmiştir.⁴⁴ Kaçar idaresi döneminde Tahir Mirza tarafından Farsçaya tercüme edilen "*Tarih-i Frederik Giyom İmparatori-i Prusi*," 1794'ten sonra Rusya, Fransa ve Prusya'daki gelişmeleri konu olarak almış, 1848 Prusya devrimi kitapta anlatılmıştır.⁴⁵

Tercüme Edilen Coğrafya Kitapları

Sadrazam Emiri-i Kebir'in İstanbul'da elçi olarak çalıştığı dönemde yazdığı "*Cihannümâ-yı Cedid*" isimli coğrafya kitabı, Ermeni asıllı Jean Davud tarafından derlenmiş ve batı dillerine tercüme edilmiştir.⁴⁶ Bu hacimli eserin her iki cildinde dünyanın coğrafi, tarihi, siyasi ve iktisadi durumundan bahsedilmiştir. Farsça ilk telif eserlerden olan bu kitapta, dünyanın beş kıtasında bulunan ülkelerin ve okyanus ötesi adaların hepsi hakkında dikkatli yorumlar yer almıştır. Kitap, kullanışlı ve muntazam cetvelleri ve iktisadi istatistikleri ihtiva eden Avrupalı tarz ve üslupla hazırlanmıştır. Bu eser, sadrazam Emir-i Kebir'in dünyasını tanımada katkı sağlamış, söz konusu dönemde kendisini en mühim şahsiyet haline getirmiş ve birçok akislere yol açmıştır. Eserde, Tahran ile ilgili yapılan şahsi değerlendirmeler de kendisine izafe edilmiştir.⁴⁷ Tarihi, iktisadi ve siyasi hal ve gidişatla ilgili dikkatli yorumlar yapılmış, maliyet ve satış cetvelleriyle birlikte memleket rayicine uygun fiyatların hangileri olduğu belirtilmiş ve İran parasına karşılık gelen miktar tespit edilmiştir. Cemiyet, sınaî ürünler, dokumalar, bilumum girdi-çıkıtlar, askeriye, denizcilik, eğitim, kütüphane, hastane, müze, görsel sanatlar, sanayi kuruluşları, basımevi ve nakkaş hane, banka, postahane, ihbar kâğıdı, gençlik meclisleri, Avrupa ve Amerika ile ilgili sayısal değerler yansıtılmıştır. İran'da henüz basılmayan eserde, Avrupa'nın kurumlarına, kanunlarına, meclislerine, kabinelerine, milletlerine, konfederasyonlarına, birleşik cumhuriyetler ve meclislerine de atıflar yapılmıştır.⁴⁸

Coğrafya ile ilgili olan ve yazarı belli olmayan "*İslam Dünyası'nın Coğrafya Kitabı*" isimli eser, Muhammed Arif tarafından 1809'da tercüme edilmiştir. Eserde, insanlık âleminin coğrafi ahvaliyle söze başlanmış, bazı cetvel ve resimler ile devam edilmiştir. İslam ülkelerinin hudutlarının gösterilmesinin yanı sıra dağları, gölleri, ovaları ve bütün fiziki şartları gösterilmiştir.

³⁹ Bkz. Muhammed Zihni Efendi. *Meşahirü'n-Nisa I*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1878

⁴⁰ Muhammed Zihni Efendi, *Hayrat-ı Hasan* (tash. Muhammed Hasan Han), Tehran 1887, Meclis Kütüphanesi, Müracaat No: 20729-6

⁴¹ Milli Kütüphane, El Yazmaları Katalogu, Tehran, Müracaat No: 247

⁴² *Tarih-i Selâtin-i Osmanî*, Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Tehran 1867, Müracaat No:149

⁴³ Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No:2280

⁴⁴ Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No:2285-2

⁴⁵ Muhammed Rıza Feşahi, *Gozareş-i Kutah ez Tahavvüllat-ı Fikri ve İctimai der Camia-yı Fudali-i İran*, Tehran 1974, s. 261

⁴⁶ Jean Davud-Mirza Muhammed Hüseyin Ferahâni, *Cihannümâ-yı Cedid ya Arazi-i Coğrafya* (tash. Rıza Kuli), Erzurum 1857, Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No: 55

⁴⁷ Hüseyin Mahbûbi Erdekâni, *Tarih-i Cedid-i Müessesat-ı İran I*, Tehran 1370, s. 229.

⁴⁸ F. Ademiyet, *Emir-i Kebir*, s. 184-186

Ayrıca söz konusu bölgelerin Müslüman halklarının inanç, dil ve kültüründen söz edilmiş, eski medeniyetlerinden de ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir.⁴⁹

Sadrızam Emir-i Kebir'in emriyle İngiliz asıllı Flogon tarafından diğer birkaç Fransızca eserle birlikte Fransızcadan Farsçaya tercüme edilen "*Genel Coğrafya*" isimli eser, dünyanın beş kıtasından resimler ihtiva etmekte olup bir mukaddime ile beş bölüm ve sonuç kısmından oluşmuştur.⁵⁰ Bu eser, Muhammed Mehdi bin Salih Tebrizi'nin matbaasında neşredilmiştir. Tercüme edilen nüshada eserin asıl sahibine atıf yapılmamıştır. Tebriz'de oturan Yunanlı Rafael isimli başka bir şahıs, İngiliz asıllı Aleksander Brenz'in haritasından kopyaladığı bir İran haritasını esere kaydetmiş ve İngiliz elçisi aracılığıyla Emir-i Kebir'e göndermiştir. Sadrızam Emir-i Kebir, eseri ve içerisindeki haritaları beğenmiş, rivayete göre Horasan-Türkistan sınırının tespiti hususunda bu eserin etkisiyle karar verememiş, bu yüzden Hariciye Nazırı Muhammed Ali Han, harita çizimi için kendisini sefarete göndermiştir.⁵¹ Emir-i Kebir'in emriyle tercüme edilen eserlerden başka "*Rafael'in Haritaları*" ismiyle meşhur yirmi beş parça dünya haritası hazırlanarak basılmıştır.⁵²

Tercüme Edilen Edebiyat Kitapları

Kaçar Dönemi'nde İranlı mütercimlerin roman konusunda kendilerine özgü bir telakkileri olmuş, bu dönemde edebiyat denilince sadece roman anlaşılmıştır. Çünkü bu dönemde kitap okumaktan maksat, hoşça vakit geçirerek rahatlık sağlamak olmuştur. Mütercimlerin çoğunun Avrupa kültür ve edebiyatından habersiz olmaları ve tercüme ettikleri romanların halka fayda sağlayıp sağlamadığına bakmamaları, tercüme edilen bütün romanların dünyevi zevklere uygun olanlardan seçilmesine sebep olmuştur. Mütercimlerin yegâne teveccühleri Tolstoy, Balzac, Dickens, Dostoevsky, Turgenyev gibi yazarlara olmuştur. Ferâmerz Hodâdâd bin Abdullah el Kâtip el Ercâni tarafından yazılan "*Semek-i Ayyar*" ve Hüseyin Şebisteri'nin amiyane pehlivanlık destanları, o dönemde okuyucuları zevklendirmiş ve sürekli bunlarla hemhal olmalarını sağlamıştır.⁵³ İran edebiyatında görülen kahramanlık hikâyelerinin vermiş olduğu coşku, batıdaki bu eserlere teveccühü arttırmıştır. Tolstoy'un "*Savaş ve Barış*" benzeri eserlerinin her birine savaş ve pehlivanlık hikâyesi gözüyle bakılmıştır. Ancak kitabın metninde gizli bulunan felsefi ve tarihi kısımları anlamak öyle pek basit olmamıştır. Bu yüzden Dumas'ın kitabının kahramanları mütercim ve okuyucuların daha çok beğenisini kazanmıştır. Tolstoy ve diğerlerine ait eserlerin kahramanları da aynı şekilde görülmüştür. Bu romanlarla ilgili önemli bir husus da okuyucuların kendi istek ve arzularına uygun bir şekilde yorum yapmaları olmuştur. Alexandre Dumas'ın "*Üç Silahşörler*" ile "*Monte Kristo Kontu*" gibi romanların okuyucuları, bunları inkılâp ve ihtilal romanları olarak görmüşlerdir. Roman kahramanlarını cesur savaşçıların cambazlıklarıyla eşdeğerde kıyaslamışlardır.⁵⁴

Alexandre Dumas (1802-1870)'ın "*XIV. Lui ve Zamanı*" isimli kitabın tercümesine, mütercim Muhammed Tahir Mirza'nın tavassutuyla diğer kitapların hepsinden daha fazla alaka gösterilmiştir. Kitabın tercümesinin sade ve akıcı oluşu okuyucunun yoğun ilgisine sebep olmuştur.⁵⁵ Kitabın okuyucuları bu eser sayesinde Fransa ile ilgili siyasi değişiklik ve bunlara bağlı gelişmelerden haberdar olmuşlardır. Kitabın bazı bölümlerinin tiyatro tarzında olması ayrıca bir

⁴⁹ *Coğrafya-yı Cihan-ı İslâm* (terc. Muhammed Arif), El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, Tehran 1892, Müracaat No: 10501-5

⁵⁰ Flogon Rafael, *Coğrafya-yı Umumi*, Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tebriz 1850, Müracaat No: 336-F

⁵¹ F. Ademiyyet, a. g. e, s. 381

⁵² F. Ademiyyet, a. g. e, s. 381

⁵³ Dört cilt halinde neşredilen *Semek-i Ayyar*, 1338-1345 yılları arasında Mecelle-i Suhen'de okuyucunun hizmetine sunulmuştur. Eserin H.VIII. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Perviz Nâtil tashihi ile 1347'de Tahran'da neşredilmiştir. Bkz. Said Nefisi, *Tarih-i Nazm-ı Nesir der İran ve der Zebân-ı Fârisi I*, Tehran 1344, s. 133

⁵⁴ Huma Natik, *Pervende-i Ferheng-i Frengi der İran*, Tehran 1380, s. 65

⁵⁵ Alexandre Dumas, "*XIV. Lui ve Zaman-ı O*" (terc. Muhammed Tahir Mirza- Nasır Kuli bin Nasrullah Han Hansari), Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Tehran 1315, Müracaat No:11-500

tevaccüh vesilesi olmuştur.⁵⁶ Dumas'ın "*Monte Kristo Kontu*" isimli eseri ise Muhammed Tahir Mirza İskenderi tarafından Osmanlıcadan Farsçaya tercüme edilmiştir. Yazar, eserini ahlaki bir roman olarak kaleme aldığından en büyük tesirini toplumun uyarılması ve siyasi vicdanın sağlanmasında göstermiştir. Fransızcaya aşına olan Nasirüddin Şah, bizzat bu eserin tercüme edilmesini istemiştir.⁵⁷ Dumas'ın "*Üç Silahşorlar*" romanı, Fransa kralı XIII. Lui'nin Atos, Portos ve Aramis isimli üç silahşorunun kahramanlıkları ve cesaretlerini anlatan bir eser olarak yazılmıştır. Üç silahşorlar gibi cesur ve akıllı bir genç olan Dartanyan'ın kraliyet silahşörlerinden birisi olduğunu rivayet etmiştir. Dört kahraman bir olup dostluk andı içmiş ve bütün tehlikeli durumlarda birbirlerinin yanında yer almışlardır. Dumas, bu romanında kullandığı şahıslarla yaşamı ve Fransa tarihinden küçük bir bölümü kendisine has bir beceriyle okuyucuya sunmuştur.⁵⁸

Fransızca yazılmış olan "*Bir Eşeğin Hatıratı*" isimli eser, Fransızca isimlerin yerine Farsça isimlerin kullanıldığı ve sadrazam Eminüssaltana'nın politikalarının eleştirisi mahiyetinde, Muhammed Hasan Han'ın tavassutuyla İran'ın siyasi ve sosyal meselelerinin acı eleştirisi tarzında, birçok göndermenin yapıldığı bir tercüme eser olarak ortaya konulmuştur. Farsça tercümede, eserin yazarının ismi zikredilmemiştir. Abdülhüseyin Mirza tarafından 1889'da taşbaskı olarak neşredilmiştir.⁵⁹

Fenelon'un gelecekteki Fransa kralları için yazdığı "*Telemakhos'un Serüvenleri*" isimli romanı, Mirza Ağa Han Kirmani tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Romanın bazı bölümleri İstanbul'da çıkan Ahter Gazetesi Matbaası'nda basılmıştır. Eser, daha sonra Ali Han'ın Farsça tercümesiyle "*Der Kalem-i Fenelon-u Fransevi*" ismiyle Tahran'da neşredilmiştir. Bu eser, mütercimi tarafından eklenen mukaddime ile on sekiz kitaptan oluşmuştur. Bugünkü nüshası sadece on bir kitaptan oluşmaktadır. Kitabın yazılma sebebi ise ilginç bir hikâye ile izah edilmiştir. Fenelon, XIV. Lui'nin torunlarından asabi ve hafif meşrep mizaçlı Drek Burgui'yi öğrenci olarak kabul ettikten sonra bu eseri yazmaya başlamıştır. Fenelon, eserinde önce gençlik çağı, aşk ve kuruntudan söz etmiş, daha sonra konuyu ahlâki yönden arınma ve aile ilgili yapılması gereken hususlara getirmiştir. Ondan sonra siyasi konulara, ülke yönetimine ve sonunda ise tasavvuf ve yaratıcı ile ilgili hususlara girmiştir. Felsefi anlamları, eski hikâyeler ve efsaneler şeklinde aktarmıştır. Neticede prens bu sözlerden nasihat ve ibret almıştır.⁶⁰

Fransa kralı IV. Hanry'nin hanımının destanı olan "*La Reine Marqut*," Fransızcadan Farsçaya tercüme edilmiştir. Kitabın ilk cildi on iki fasıldan oluşmuş, kapağın üzerine bir Paris kitapçı dükkânı resmi çizilmiştir.⁶¹ Fransızların önemli eseri "*Madam Campan'ın Hal Tercümesi*," Marie Antoinette'nin nedimesi olan Madam Campan tarafından yazılmıştır. Madam Campan, Maria Antuanet'in kitap okuyucusu olarak tanıtılmıştır. Campan, sahip olduğu akıl, zekâ ve ileri derecedeki öngörüsüyle XV. Lui'nin yanında kendisine yer edinmiştir. Kralın çocuklarının kitap okuyucusu iken Marie Antoinette'nin XVI. Lui ile evlenmesinden sonra onun kitap okuyucusu olmuştur. XVI. Lui'nin kraliyetten alınıp Marie Antoinette'nin giyotine gidişine kadar onun sarayında kalmıştır. Madam Campan, bu hâl tercümesinde bütün başından geçenleri ve şahit

⁵⁶ M. R. Feşahi, *a. g. e.*, s. 256

⁵⁷ Alexandre Dumas, *Sergoşt-i Monte Kristo* (terc. Muhammed Tahir Mirza İskenderi-tash., Muhammed Mehdi Gülpayegani), Milli Kütüphane, El yazmaları, Tehran, Müracaat No:18396-6

⁵⁸ Alexandre Dumas, *Se Silahşorha* (terc. Muhammed Tahir-tash. Muhammed Mehdi Gülpayegani), Milli Kütüphane, El yazmaları, Tehran 1313, Müracaat No: 11280-1

⁵⁹ Contesse du Segur, *Hatrat-ı Yek Ullâğ* (terc. Muhammed Hasan Han), Tehran (tarihsiz), Meclis Kütüphanesi, Tehran, Müracaat No: 3349-PQ 127319/Sin 4 Hı 2

⁶⁰ François de Salignac de la Mothe-Fenelon, *Dastan-ı Zendeği-i Telemak* (terc. Mirza Aka Han Kirmani), Milli Kütüphane, Tehran 1304, Müracaat No: 19890-6

⁶¹ Alexandre Dumas, *Sergoşt-i Reine Marqut* (terc. Muhammed Tahir Mirza), Milli Kütüphane, Tehran 1313, Müracaat No:16077-6

olduğu her şeyi kalemine aktarmıştır. Böylece sarayda bulunmuş bir kimse olarak birçok hadiseye tanıklık etmiştir.⁶²

Mirza Habib Isfahani, Isfahan'dan kaçışından sonra geldiği İstanbul'da özgürlük ve yeniliklerle ilgili İranlılara öncülük etmek gayesiyle James Morie'nin eserini "*Sergožešt-i Hacı Baba*" ismiyle tercüme etmiştir. Eser, İran'ın muhtelif şehirlerinin yanı sıra Lahor ve Kalküta şehirlerinde birçok defa basılmıştır. Fransız Morie, İngiliz teb'ası olup 1808-1815 yılları arasında Tahran'da İngiliz sefaretî kâtibi olarak çalışmış, Abbas Mirza tarafından Londra'ya gönderilen İranlı öğrencilerin danışmanlığını yapmıştır. 1811-1819 yılları arasında yurt dışına tıp tahsili için gönderilen öğrencilerden Hacı Baba Afşar, Morie'nin İran'a karşı dürüst davranmadığını, ihanet ettiğini fark etmiş ve bu yüzden düşmanlığını kazanmıştır. 1835'te Tahran'da İngiltere sefaretî kâtibi sıfatıyla çalışan Stuart'ın ifadesine göre, bu düşmanlık Morie'i Hacı Baba kitabını yazmaya sevk etmiştir. Morie, yazdığı bu eserde, İranlıları alaycı bir tarzda küçük düşürmek istemiştir. Hasan Dellak'ın oğlu Hacı Baba isimli Isfahanlı bir çocuğun başından geçenleri konu olarak seçmiş, eserin başında Hacı Baba'nın Türkmenlere esir düşmesini ve onların elinden kurtuluşunu ve posta ulaklarıyla karşılaşmasını anlatmıştır. Hacı Baba'nın İngiliz elçi ile tanışmasını ve uğursuzluğun Hacı Baba'yı terk etmemesini anlattıktan sonra diploması konuları ve İran'daki İngiliz sefirlerinin yaptıklarıyla konuyu tamamlamıştır. Eserin sayfaları arasında İran'ın adet, gelenek ve göreneklerini de sıkıştırmıştır. Morie, yazdığı Hacı Baba kitabında, XIII. asırdaki İran halkının adet, gelenek ve göreneklerinden aldığı ilhamla destansı bir söylem kullanmıştır. Ayrıca Kaçar idaresinin ilk dönemlerindeki halkın durumu hakkında bilgi vermiştir.⁶³

Fransız yazar Allen Rene Losaj (1668-1747)'ın yazdığı "*Jil Blas*" isimli romanı, sarîh olmamakla beraber Muhammed Tahir Mirza ve Hacı Muhsin Han'ın isimleri Farsça tercümenin mukaddimesinde kaydedilmiştir. Ancak Muhammed Han Tahrani tarafından Farsçaya tercüme edildiği rivayet edilmiştir. Hüseyin Ali bin Abdullah Han'dan alınan nüshada, Mirza Habib İsfahani'nin tercüme yaptığı yazılmıştır. 1904'te bu eserden on adet basılmıştır.⁶⁴ Bu dönemde İspanyol yazar Miguel de Cervantes Savedra'nın "*Don Kişot*" isimli romanı da Farsçaya çevrilmiştir.⁶⁵ Ayrıca İngiliz asıllı Mösyö Reneldiz tarafından kaleme alınmış olan başka bir roman, "*Buse-i Azra*" ismiyle Hüseyin Şirazi tarafından Farsçaya çevrildikten sonra Nasirüddin Şah'a takdim edilmiştir.⁶⁶ Abdullatif Tasuci'nin 1843'te Arapçadan Farsçaya çevirdiği anonim "*Be Hezar-ı Yek Şeb (Binbir Gece Masalları)*" ise Suruş Isfahani'nin içindeki Arapça şiirleri Farsçaya çevirmesinden sonra neşredilmiştir. Bu eserin yazısının güzel olması ve sahip olduğu tezyinat, Kaçar döneminin en süslü el yazmalarından birisi olmasını sağlamıştır.⁶⁷ Fransa kralı XV. Lui'nin sevgilisi "*Kontes da Pari'nin Hayat Hikâyesi*" isimli eser ise Ebu Turab Nuri tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu eser, inkılâptan önce Fransa'nın içinde bulunduğu durumu konu almıştır. Kontes da Pari'nin yazarı, Fransa ile ilgili olayların tamamı üzerinde gözlem sahibi olmuştur.⁶⁸

Tercüme Edilen Tiyatro ve Piyesler

⁶² Jeanne-Louise-Henriette Campan, *Sergožešt-i Madam Campan* (terc. Menuçehr bin İmadüddevele), Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran 1312, Müracaat No: 1786-F

⁶³ James Morie, *Hacı Baba Isfahani* (terc. Şeyh Ahmed bin Muhammed Muzaffer Kirmani), Kalküta 1304, Hablel-metin Matbaası, Meclis Kütüphanesi, Tehran, Müracaat No: 2889

⁶⁴ Alain Rene Lesage, *Dastan-ı Zendegi-i Gill Blas* (terc. Mirza Habib Isfahani), Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran 1322, Müracaat No: 17371-6

⁶⁵ Cervantes, *Don Kişot* (terc. M. David Hanife), Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran 1311, Müracaat No: 41-F

⁶⁶ George William Mac Arthur Reynolds, *Buse-i Azra* (terc. Seyyid Huseyin Şirazi), Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran 1311, Müracaat No: 4855-F

⁶⁷ *Dastan-ı Hezar-ı Yek Şeb* (terc. Abdullatif Tasuci Tebrizi-tash. Muhammed Cafer Gulpâyegâni), Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran 1275, Müracaat No: 10053/1/1/1

⁶⁸ M. Rıza. Feşâhi, *a. g. e.*, s. 262

İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra hoş karşılanmayan tiyatro ve gösteri sanatları, Deylemiler döneminde (334-356) Muizzüddavle Deylemi'nin Bağdat'ta Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin yıldönümünde siyah giysilerle merasim yaptırmasından sonra tekrar görülmeye başlamıştır. Bu merasim daha sonra dini bir hüviyet kazanmış, siyah elbiseler içerisinde sineye vurma şeklini almış, bu merasimler kalabalık bir şekilde izlenmeye başlamıştır. Günümüzdeki tiyatronun İran'a girişi ise Nasirüddin Şah zamanında batıdan olmuş, Fransızca yazılmış tiyatro eserleri tercüme edilerek oynanmıştır.⁶⁹

Nasirüddin Şah, Nakkaşbaşı Ali Ekber Han başkanlığında yüz kişilik bir heyeti 1877'de Avrupa'ya göndererek tiyatro hakkında bilgi toplamalarını istemiştir. Bundan sonra Avrupa seyir sahneleri stilinde "*Darulfünun Seyir Sanatları Merkezi*" kurulmuştur. Tiyatro alanında William Shakspeare'in eserlerinden yapılan çeviri ile İran'da yeni bir çeviri dalgası başlamıştır. Shakspeare ve Jean Baptists Poquelin (Molier)'in komedi eserlerinin tercümesiyle eşzamanlı olarak Darulfünun tiyatrosunda bir hareketlilik yaşanmış ve 1851'de İsmail Bezzaz grubunca bu oyunlar sahnelenmeye başlamıştır. Molier'in "*Zoraki Tabip*" isimli oyunu Muhammed Hasan Han tarafından aynı yıl tercüme edilerek neşredilmiştir.

Shakspeare isminin İran'da anılmasını sağlayan ilk kişi Mirza Salih Şirazi olmuştur. William Shakspeare, Molier'den sonra eserleri tercüme edilip İran'da tanınan ikinci tiyatro yazarı olmuştur. Shakspeare'in hayat hikâyesi ve eserleri Yusuf İtisami tarafından tercüme edilmiştir. İtisami, Shakspeare'in piyes-tiyatro kitapçığını Farsçaya tercüme ettikten sonra neşretmiştir. Daha sonra Shakspeare'in bütün tiyatro oyunlarından tercümeyle hazırladığı bir fihristi bu kitapçıkla birlikte bastırılmıştır.⁷⁰ Batıdan yapılan tiyatro tercümelerinden sonra İranlılara ait tiyatro-piyes oyunları bir süre sonra zayıflamaya ve hatta tanınmamaya başlamıştır. Bundan sonra İran yapımı eserlerde batılı metinlerin görülmesi yaygınlaşmış, İran kültüründen ve değerlerinden yüz çevirme, zamanla İranlı modern piyes-tiyatro yazımını olumsuz etkilemiş ve gelişmesini önlemiştir. Avrupa'dan olduğu gibi tercüme edilen piyes ve tiyatro eserleri, İran'da edebiyat ile alakaları olmayanlarca yapılmıştır.

Risaleler

İran'da yenilik taraftarlığı konusunda en mühim risaleleri uluslararası hukuk risaleleri oluşturmuştur. Mirza Muhib Ali'nin "*Uluslararası Hukuk Risalesi*" 1850'de Osmanlıcaya tercüme edilmiştir.⁷¹ Devletler Hukuku ile ilgili yapılan tercüme, hiç şüphesiz İran halkının uluslararası hukuk konularına aşinalığında ve milletlerarası münasebetlerde geçerli kanun hükümlerini tanıma hususunda ilerleme sağlamıştır. 1877'de İran hariciye mütercimliği vazifesinde bulunan Mirza Hartun, Mithat Paşa'nın hazırladığı Kanun-ı Esasi'yi "*Tanzimat-ı Cedid-i Devlet-i Osmani*" ismiyle Farsçaya tercüme etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat kararlarını havi 119 fıkradan oluşan bu eser, İran meşrutiyet fermanının ilanından otuz sene önce tercüme edilmiştir. Ancak Nasirüddin Şah, buna herhangi bir önem atfetmemiş, İstanbul'daki Ahter Gazetesi'nde neşrolunduktan sonra İran şehirlerinde elden ele dağıtılmıştır.⁷²

Osmanlı Türkçesinden Farsçaya çok sayıda hukuk risalesi tercüme edilmiştir. Muhammed Arif Han'ın tercüme ettiği "*Osmanlı Devleti'nin Teşrifat Kanunu*" isimli risale, en önemli tercümelerin başında gelmiştir.⁷³ Bu risalede, Osmanlı vezirlerinin tertibi ve düzeninin nasıl olacağı anlatılmıştır.⁷⁴ Muhammed Arif Han'ın tercüme ettiği "*Osmanlı Postahane Bütçesi Hulasası*" isimli

⁶⁹ Ruhullah Haliki, *Sergoşeşt-i Musiki-i İran*, Tehran 1333, s. 349-345

⁷⁰ William Shakesper, *Hikayat-ı Dardnak-ı Otello-yu Garbi der Veniz* (terc. Kasım Han Nâsirülmülk), Tehran 1347

⁷¹ Muhib Ali Nizamülmülk, *Hukuk-u Beynelmileli*, İslami Şura Meclisi Kütphanesi, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No:7908

⁷² Mirza Hartun, *Konstitasyon-u Devlet-i Osmani*, Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No:1215-F

⁷³ *Kanun-u Teşrifat-ı Osmani*, İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9452/20, s. 1632-1644

⁷⁴ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9452/15, s. 1537-1539

risale ise neşredilmeden önce resimlerle zenginleştirilmiştir.⁷⁵ Muhammed Arif Efendi'nin Farsçaya tercüme ettiği Osmanlı Bankası İmtiyaznamesi,⁷⁶ İktisat Mevzusuyla Bank-ı Osmanî,⁷⁷ Mir'atü'l-Menâm-ı Nâsiri,⁷⁸ Tütün İhisarları Kanunnamesi ve Eleştirisi,⁷⁹ Birkaç Türkçe Lafza Dair Tahkik,⁸⁰ İran Devleti'nin Harbiye Kuvvetleri Kanunnamesi,⁸¹ İmame Kalesi Planı Risalesi,⁸² Demiryolu İmtiyaznamesi,⁸³ İmame-i Livasan Köyü Topoğrafisi,⁸⁴ Saniye, Dakika ve Saat Hesaplamaları,⁸⁵ Yabancı Devletler Teb'asının Mülk Edinmelerine İlişkin Osmanlı Kanunnamesi,⁸⁶ Osmanlı Devleti Kaideleri veya İttıla Gazetesi İçin Artikel,⁸⁷ Osmanlı ve İran Arasındaki Telgraf Kararnamesi⁸⁸ ve Osmanlı-Rus Muahedesi önemli tercüme yapılarıdır.⁸⁹

Sonuç

Kaçar idaresi döneminde mütercimler halkı süratle meşrutiyet ve ıslahatlar hususunda harekete geçirebilmek için tercümeyi bir şekilde yaşanan günün konusu haline getirmişlerdir. Tercüme ne edebi, ne felsefi ve ne de tarihi olduğuna bakmaksızın toplumsal ve kültürel yönden değişim için bir araç olarak görmüşlerdir. Onların nazarında tercüme, bir eğitim-öğretim aracı ve kültürel bütünlük sağlayıcısı olmuştur. Avrupa dillerindeki tabir ve ıstılahların uygun karşılıklarını bularak Farsçaya kazandırmak için çabalamışlardır. Kelimelerin anlamlarına karşılık bulunması işinde güvenilirliği korumaktan ve metnin aslına bağlı kalmaktan daha çok teveccüh olunandan yana karar kılmışlardır. Latince ve Rusça kelimelerin Farsçaya girişi bu dönemde başlamıştır.⁹⁰

Bu dönemde yapılan tercüme piyes-tiyatro hariç birçoğu Farsça nesir ve nazımda önemli kişilerin kaleminden çıkmıştır. Kitap yazımında ise fasihliğe inanç derecesinde bağlılık olmuştur. Mirza Muhammed Hüseyin Furûğî'ye nispet edilen tercüme bu kabilden sayılmıştır.⁹¹ Batıdan Farsçaya tercüme edilen eserler üzerinde yapılan araştırmalar, kanun, özgürlük, ferdi hukuk, feodalizm, cehalet, okur-yazar olmama ve bundan kaynaklanan hurafecilik, haset, riyakârlık, kadınların durumu ve onların sosyal hakları gibi kavram ve mazmunların (göndermelerin) tercüme eserlerde gördüğü teveccühle daha çok yankı bulduğunu göstermiştir. Bazı mevkilerde bu işin ileri seviyelere vardırılmasının sebebi ise şaha gösterilen tepki olmuştur. Nasîrüddin Şah'ın tercüme eserlerinde "kanun" kelimesi yerine "kaide" kelimesinin kullanılmasını emretmesi buna örnek gösterilmiştir. Edebiyat hususunda tercümenin sağladığı en mühim fayda Fars nesri üzerinde olmuştur. Mütercimlerin arzusu kelimelerin manası ve ibarelerin yapısını ölçme-değerlendirme hususunda tedrici olarak kendilerinin zevk ve zihin gücünün yabancı lafızlarla birlikte Farsça kelimelere uyarlanması kendisini göstermiştir. O derece ki müteradiflerin, fazladan ve manasız ibarelerin, tekrar edilenlerin ve laf kalabalığının tekrarı, karine gösterme ve seci süslemesi gibi alışkanlıkların kullanımdan kalkmasına sebep olmuş, mananın yerine gelmesi adına ifadeyi harcamamışlardır. Bu şekilde Fars nesrinin gidişatında tercümeden edinilen miras, sadelik üzere etki yapmıştır. Ayrıca Kaçar dönemi münşeat ediplerinin tedrici

⁷⁵ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9452/12, s. 1497-1503

⁷⁶ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9451/25, s. 1292-1297

⁷⁷ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9451/33, s. 1349-1350

⁷⁸ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9451/36, s. 1355-1384

⁷⁹ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9450/61, s. 402-403

⁸⁰ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9450/117, s. 611

⁸¹ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9451/39, s. 1392-1398

⁸² İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9451/18, s. 1162-1163

⁸³ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9451/7, s. 1451-1459

⁸⁴ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9451/10, s. 1130-1133

⁸⁵ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9450/100, s. 522

⁸⁶ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9452/86, s. 1941-1983

⁸⁷ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9451/22, s. 1186-1194

⁸⁸ İran Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No: 9452/52, s. 1778-1783

⁸⁹ İran Meclis Kütüphanesi, Nüsha No: 8754/2, s. 43-47

⁹⁰ Sadık Rızazade Şafak, *Tarih-i Edebiyat-ı İran*, Tehran 1369, s. 366

⁹¹ Mücteba Minevi, *Pişgaman-ı Karvan-ı Nebuğ*, Tehran 1369, s. 434

olarak yapmacıklıktan kurtulmaları sonucunu doğurmuştur. Çünkü mütercimler, onların süslü ifade kullanma alışkanlıklarının çıkışı olmayan bir yol olduğunu sezmişler, yabancı dillerden Farsçaya anlam ve kavramların aktarımıyla kelimelerin dikkat ve ustalıklı kullanılması zaruret görmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMİYAN, Y. (1377), *İran Beyn-i Dö İnkılap: Deramedî ber Camiaşınası-i İran* (terc. Ahmet G. Muhammedi, İbrahim Fetahi Veli), Tehran.
- ADEMİYET, Feridun (1356), *Endişe-i Terakki ve Hükkümet-i Kanun-u Asr-ı Sipahsalar*, Tehran
- ADEMİYET, Feridun (1362), *Emir-i Kebir ve İran*, Tehran.
- AŞAR, İrec (1378), *Nuhostin Şirket-i Milli-i Tab-ı Kitab* (tash. Hasan Ali Asgar Muhammed Hani), Tehran.
- ANVAR, Abdullah, Mili Kütüphane, El Yazmaları Katalogu, Tehran, No: 1343-1358, 4C, Müracaat No: 1680/f.
- AŞTİYANİ, Abbas İkbâl (1356), *Tarih-i Temeddün-ü Cedid der İran II*, Tehran.
- CAMEL, James (1898), *Tarih İskender-ı Kebir* (terc. Muhammed Ali bin Furuği-tash. Murtaza Necmabadi), Mili Kütüphane, Tehran, Müracaat No: 6-18196, Tehran.
- CAMPAN, Jeanne-Louise Henriette (1312), *Sergožešt-i Madam Campan* (terc. Menuçeher İmadüddeve), Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No: 1786-F.
- CERVANTES, M. S. (1311), *Don Kişot* (terc. M. David Hanife), El Yazmaları, Milli Kütüphane, Tehran, Müracaat No: 41-F.
- Coğrafya-yı Cihan-ı İslâm* (1892) (terc. Muhammed Arif), Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No: 10501-5.
- Dastan-ı Hezar-ı Yek Şeb* (1275), (terc. Abdullatif Tasüci Tebrizi-tash. Muhammed Cafer Gulpâyegâni), Milli Kütüphane, Tehran, Müracaat No: 10053/1/1/1.
- DAVUD, Jean-Ferahâni Mirza Muhammed Hüseyin (1857), *Cihannüma-yı Cedid ya Arazi-i Coğrafya* (tash. Rıza Kuli), Tehran, El Yazmaları No: 55.
- DEVLETABADİ, Yahya (1387), *Hayat-ı Yahya I*, Tehran.
- DROWILLE, Gaspar (2009), *Sefername-i Drowille* (terc. Cevad Muhibi), Tehran
- DUMAS, A. (1313), *Se Silahşorha* (terc. Muhammed Tahir-tash. Muhammed Mehdi Gulpâyegâni), Milli Kütüphane, Tehran, Müracaat No: 11280-1.
- DUMAS, A. (1313), *Sergožešt-i Reine Marqut* (terc. Muhammed Tahir Mirza), Milli Kütüphane, Tehran, Müracaat No:16077-6.
- DUMAS, A. (1315), "XIV. Lui ve Zaman-ı O" (terc. Muhammed Tahir Mirza- Nasır Kuli bin Nasrullah Han Hansari), Meclis Kütüphanesi, Tehran, Müracaat No:11-500.
- DUMAS, A. (1907), *Hanri-i Çharom* (terc. Mirza Muhammed Emin- tash. Murtaza Hüseyin Bagani), Tehran, Müracaat No: 15679-6.
- DUMAS, A., *Sergožešt-i Monte Kristo* (terc. Muhammed Tahir Mirza İskenderi-tash., Muhammed Mehdi Gulpâyegani), Milli Kütüphanesi, Tehran, Müracaat No:18396-6.
- DÜLASKAJ (1869), *Tarih-i Muhtasar-ı Napolyon-u Evvel İmparator-u Franseviyan* (terc. Rişar Han Fransevi), Milli Kütüphane, Tehran, Müraccat No: 11692-6.
- ELIES (1847), *Ahoal-ı Çin* (terc. Edward Bercis-Mirza Sadık), El Yazma Eser, Tebriz, Müracaat No: 10895-5.
- ERDEKÂNİ, Hüseyin Mahbûbi (1370), *Tarih-i Cedid-i Müessesat-ı İran I*, Tehran.
- FEŞAHİ, Muhammed Rıza (1974), *Gozareş-i Kutah ez Tahaavülat-ı Fikri ve İçtimai der Camia-ı Fudali-i İran*, Tehran.
- GÜLPAYEGANİ, Hüseyin Mirza (1378), *Tarih-i Çap ve Çaphane*, Tehran.
- HALİKİ, Ruhullah (1333), *Sergožešt-i Musiki-i İran*, Tehran.
- HARTUN, M., *Konstitasyon-u Devlet-i Osmanî*, Milli Kütüphanesi, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No:1215-F.
- Kanun-u Teşrifat-ı Osmanî*, Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9452/20, s. 1632-1644.
- KASİMİ, Ferid (1380), *Sergožešt-i Matbuat der Ruzigar-ı Muhammed Şah ve Nasrüddin Şah I*, Tehran.
- KERİMİ, Ahmet (1382), "Tarihçe-i Tercüme der İran," *Keyvani, Fasilname-i Mutercim*, Şumare: 29, Tehran.
- KEYANFER, Cemşid (1375), *Gozergah-ı İntikal Ferheng-i Garb der Kitabi-i Suruş*, Tehran.
- LESAGE, A. R. (1322), *Dastan-ı Zendeği-i Gil Blas* (terc. Mirza Habib Isfahani), Milli Kütüphanesi, Tehran, Müracaat No: 17371-6.
- MALCOM, John (1382), *Tarih-i İran I* (terc. Mirza İsmail Hayret),Tehran.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9450/100, s. 522.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9450/117, s. 611.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9450/61, s. 402-403.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9451/10, s. 1130-1133.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9451/18, s. 1162-1163.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9451/22, s. 1186-1194.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9451/25, s. 1292-1297.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9451/33, s. 1349-1350.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9451/36, s. 1355-1384.

- Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9451/39, s. 1392–1398.
Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9451/7, s. 1451–1459.
Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9452/12, s. 1497–1503.
Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9452/15, s. 1537–1539.
Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9452/52, s. 1778–1783.
Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No: 9452/86, s. 1941–1983.
Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No:2280.
Meclis Kütüphanesi, El Yazması, Tehran, Müracaat No:2285-2.
Meclis Kütüphanesi, Nüsha No: 8754/2, s. 43–47.
Milli Kütüphanesi El Yazmaları Katalogu, Tehran, Müracaat No: 247.
MİNEVİ, Mücteba (1369), *Ba Kervan-ı Marifet*, Tehran.
MOLLAYERİ, Muhammed Mehdi, *Tarih ve Ferheng-i İnan der Devran-ı İntikal ez Asr-ı Sasani be Asr-ı İslâmi VI*, Tehran 1379.
MORIE, J. (1304), *Hacı Baba Isfahani* (terc. Şeyh Ahmed bin Muhammed Muzaffer Kirmani), Kalküta, Hablel-metin Matbaası, Meclis Kütüphanesi, Tehran, Müracaat No: 2889.
MOTHE, F. de S. –FENELON (1304), *Dastan-ı Zendeği-i Telemak* (terc. Mirza Aka Han Kirmani), Milli Kütüphanesi, Tehran, Müracaat No: 19890–6.
MUHAMMED HASAN HAN (1350), *Ruzname-i Hatırat-ı İtimadüssaltana* (tash. İrec Afşar),Tehran.
MUHAMMED HASAN HAN (1363), *El Muasır vel Asar, der Çehl Sal Tarih-i İnan I* (tash. İrec Afşar), Tehran.
MUHAMMED ZİHNİ EFENDİ (1887), *Hayrat-ı Hasan* (terc. Muhammed Hasan Han), Meclis Kütüphanesi, Tehran, Müracaat No: 20729-6.
NATİK, Huma (1365), *Freng ve Freng-i Maabi ve Risale-i İntikadi-i Şeyh ve Şuyuh* (tash. Mehrdad Mihreban), Tehran.
NATİK, Huma (1380), *Pervende-i Ferheng-i Frengi der İnan*, Tehran.
NATİK, Huma (1988), *İnan der Rahyabi Ferhengi (1834-1848)*, Londra.
NEFİSİ, Said (1344), *Tarih-i Nazım-ı Nesir der İnan ve der Zebân-ı Farisi I*, Tehran.
NİZAMÜLMÜLK, Muhib Ali, *Hukuk-u Beynelmüleli*, İnan İslami Şura Meclisi, Müracaat No:7908.
PULLAK, Yakup (1368), *Sefername-i Pullak* (terc. Keykavus Cihandari), Tehran.
RAFAEL, F. (1850), *Coğrafya-yı Umumi*, Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tebriz, Müracaat No: 336-F.
REYNOLDS, G. W. M. A. (1311), *Buse-i Azra* (terc. Seyyid Huseyin Şirazi), Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No: 4855-F.
SEGUR, C. du (bita), *Hatırat-ı Yek Ulâğ* (terc. Muhammed Hasan Han), Tehran, Meclis Kütüphanesi, Müracaat No: 3349-PQ 127319/Sin 4 Hı-2.
SHAKESPER, W. (1347), *Hikayat-ı Dardnak-ı Otello-u Garbi der Veniz* (terc. Kasım Han Nâsırlümülk), Tehran.
ŞEFAK, Sadık Rızazade (1352), *Tarih-i Edebiyat-ı İnan*, Tehran.
ŞEMSEDDİN SAMİ (1317), *Kamus-u Türki* (tash. Ahmed Cevdet), İstanbul.
Tarih Şureş-i Rusiya (1908) (terc. Abdülhüseyn Kirmani), Tehran, Müracaat No:18708-6.
Tarih-i Selâtin-i Osmanî, Tehran 1867, Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No:149.
TEBRİZİ, Muhammed Rıza (1807), *Havadisname*, Milli Kütüphane, El Yazmaları, Tehran, Müracaat No: 2284/f.
VOLTAIR, (1847), *Tarih-i Petro-yu Kebir* (terc. Mirza Rıza Kuli Han-tash. Katib Hüseyin Ali Levasani), Tehran, Müracaat No: 11337/1.
ZERİNKOB, Abdülhüseyn (1375), *Gozeşteha-yı Edebiyat-ı İnan*, Tehran.